

Laima Laučkaitė

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Vaizdo kontrolė Pirmojo pasaulinio karo Vilniaus periodikoje: „Zeitung der 10. Armee“

Reikšminiai žodžiai: Pirmasis pasaulinis karas, Vilnius, vokiečių dailė, masinės medijos, karikatūra

Didysis karas šiandien laikomas pirmuoju šiuolaikišku išsivysčiusių industrinių valstybių karu. Jis tapo ne tik pirmuoju naujų ginklų ir masinio naikinimo priemonių karu, bet ir medių karu Europos istorijoje, nes modernus karas pirmiausia yra vaizdų ir žodžių karas¹. Tai Pirmojo pasaulinio karo pradžioje greitai suvokė ir politikai, ir karinė vadovybė; abi kovojančios pusės masiniais tiražais leido daug spausdintos produkcijos – laikraščių, žurnalų, knygų, plakatų, atvirukų, skrajučių. Europą užtvindė popierinė produkcija, jos jūroje svarbiausias uždavinys teko periodinei spaudai, nes tai buvo ir pagrindinis informacijos kanalas greitai kintančioje karo veiksmų scenoje, ir propagandinė ideologijos sklaidos priemonė. „Pirmasis pasaulinis karas tapo beprecedente manipuliacija visuomenės nuomone“², pradedant visuotine euforija karo pradžioje ir baigiant patriotine isterija karui įklimpus į nesibaigiančią masinio naikinimo, tranšėjų karo mėsmalę Vakarų fronte. Pirmojo pasaulinio karo metais atsirado specifinė medija – kareivių laikraščiai, periodika, kurios leidėjai ir auditorija buvo kareiviai. Kareivių laikraščius leido visos kovojančios pusės – ir Didžioji Britanija, Prancūzija, Rusija, ir Vokietija, Austrija-Vengrija, Italija, tačiau tarp vokiečių jie buvo ypač populiarūs. Vakarų fronte kovojo apie 3 milijonus vokiečių kareivių, Rytų fronte – apie 1,5 milijono, jiems buvo spausdinami 113 pavadinimų kareivių laikraščiai, ėję įvairiu tiražu,

¹ Ch. Didier, Ein „Trommelfeur von bedrucktem Papier...“, 1914–1918 In *Papiergewittern. Die Kriegsammlungen der Bibliotheken*, parodos kat., Somogy Art Publishers, 2008, p. 12.

² M. and S. Harries, *The War Artists. British Official War Artists of the Twentieth Century*, London, 1983, p. 5.

laikotarpiams, dažnumu³. Dažniausia šie laikraščiai buvo skirti kariuomenės padaliniams, atskiroms vokiečių armijoms, dislokuotoms įvairiose frontų vietovėse, ir leidžiami tose vietose⁴. Kaip ir visa karo metų spauda, šie laikraščiai buvo propagandos instrumentas, skleidęs aukščiausios Vokietijos karinės vadovybės pažiūras, kurios vokiečių ekspansiją, okupaciją bei agresiją grindė patriotine, nacionalistine ideologija, aukštesnės kultūros ir civilizacijos nešimu į okupuotus kraštus.

1915 m. rugsėjo 19 d. užėmę Vilnių, vokiečiai įvedė mieste karinę padėtį ir ji nebuvo atšaukta visą okupacijos laikotarpį; miestui vadovavo karinis komendantas. Karinė vadovybė Vilniuje iškart uždarė visus vietinius laikraščius motyvuodama tuo, kad palaiko spaudos laisvę, bet kol neturi cenzorių, skaitančių vietinėmis kalbomis, negali duoti leidimų spaudai (vėliau okupacijos laikotarpiu ėjo cenzūruojami laikraščiai lenkų, jidiš, baltarusių, lietuvių kalbomis). Netrukus Vilniuje pradėti leisti keli vokiški laikraščiai – civiliams skirtas „Wilnaer Zeitung“ ir kareiviams – „Zeitung der 10. Armee“. Pastarasis, adresuotas Rytuose dislokuotai 10-ajai armijai⁵, buvo pats stambiausias Rytų fronto laikraštis, gerokai pranokęs kituose šio regiono miestuose – Balstogėje, Minske – leistus kareivių laikraščius. Laikraščiu vadovauti paskirtas redaktorius, atsargos leitenantas Hansas Urbachas. Jis gavo iš karinės vadovybės nedidelę pradinę subsidiją, surengė privalomą rinkliavą iš kareivių, o vėliau laikraštį išlaikė

³ R. L. Nelson, *German soldier newspapers of the First World War*, Cambridge, 2011, p. 34–35.

⁴ Daugiausia vokiečių kareivių laikraščių ėjo Vakarų fronte: 1-osios armijos laikraštis leistas keliais pavadinimais – „Kriegszeitung der 1. Armee: Die „Wacht im Westen“ ir „Champagne-Kriegszeitung“ 1918 m. Prancūzijoje, „Kriegszeitung der 7. Armee“, 1916–1918 m. leistas Lane, Prancūzijoje, 9-osios armijos laikraštis „Kriegs-Zeitung“ ėjo 1916–1918 m., o 12-osios armijos laikraštis „Die Wacht im Osten“ 1916–1918 m. leistas Gdanske. Šiuos laikraščius leido skirtingose fronto vietose dislokuotų armijų spaudos skyriai, jų bendradarbiai buvo žurnalistai, dailininkai, fotografai, tarnavę tose armijose.

⁵ 10-oji armija (10. Armee / *Armeoberkommando 10 / A.O.K. 10*) – pagrindinė Rytų fronto vokiečių armija, suformuota 1915 m. pradžioje, jai vadovavo aukščiausias generolas Hermannas von Eichhornas. 1915 m. vasarį Mozūrijoje armija pralaimėjo Rusijos kariuomenei, tačiau 1915 m. vasarą ir rudenį sėkmingai užėmė Mozūriją, Galiciją ir Rusijos imperijos šiaurės-rytų teritorijas – Lietuvos, Baltarusijos, Lenkijos, Ukrainos žemes. Užėmus Vilnių, Centrinė 10-osios armijos vadovybės būstinė nuo 1915 m. rugsėjo iki 1918 m. birželio buvo Vilniuje, čia rezidavo Hermanas von Eichhornas bei 10-osios armijos vadovybė.

1. Pastatas Vilniuje, Maironio g. 2, kuriame buvo įsikūrusi „Zeitung der 10. Armee“ laikraščio redakcija

skaitytojai. Leidybinei bazei buvo rekvizuota buvusi Zavadskio spaustuvė Šv. Onos gatvėje, leidybos sąlygos patobulėjo iš Vokietijos atvežus šiuolaikiškas spausdinimo mašinas, tuomet pirmą sykį Vilniuje pradėta leisti spalvota poligrafinė produkcija, iki tol vilniečių reikmėms spausdinta Varšuvoje ar Peterburge.

Pirmasis „Zeitung der 10. Armee“ numeris pasirodė 1915 m. gruodžio 10 dieną, per okupacijos periodą „Zeitung der 10. Armee“ redakcija išaugo iki leidyklos, kuri leido ne tik periodiką, bet ir knygas, plakatus, katalogus, smulkiąją spaudą. „Zeitung der 10. Armee“ nebuvo oficiozas, tai buvo specifinis spaudinyš, skirtas kareiviškai auditorijai, ir čia pasižymėjo populiarumu, laikraščio tiražas siekė net 45 000 egzempliorių⁶. Jį sekė, skaitė ir vietinė Vilniaus auditorija, mokanti vokiečių kalbą – inteli-

⁶ H. Schumacher, K. J. Dorsch: *A. Paul Weber: Leben und Werk in Texten und Bildern* [prieiga per internetą http://www.weber-museum.de/bio_dor_schu/bio_dorsch_schu_01.html]

2. „Zeitung der 10. Armee“ redakcijos dailininkų salė. *Scheinwerfer. Bilderbeilage zur Zeitung der 10. Armee*, 1916, nr. 42, p. 2

gentija, politikai; laikraščio straipsnius ar bent nuorodas į juos spausdino ir vietiniai lenkų, lietuvių, žydų, baltarusių laikraščiai, taigi periodinis leidinys funkcionavo ir tarp vietinių civilių gyventojų. Samdomų darbuotojų „Zeitung der 10. Armee“ neturėjo, jį rengė, tekstus rašė, redagavo, iliustravo *Ober-oste* dislokuoti kareiviai; kurį laiką padirbėję laikraštyje, jie grįždavo į karinę tarnybą⁷. Laikraščio bendradarbius pagal jų civilinę kvalifikaciją iš tarnaujantiųjų Rytų fronte rinkosi laikraščio vadovybė, tekstus dažniausiai rašė žurnalistai ir mokytojai, priklausę kiek vyresnei nei vidutinis statistinis vokiečių kareivis kartai, suformuoti prieškarinės kaizerio Vilhelmo epochos mentaliteto ir skleidę jo pažiūras.

„Zeitung der 10. Armee“ redakcija įsikūrė Šv. Onos g. nr. 4 (dabar Maironio g., pastatas priklauso Vilniaus dailės akademijai, jame įsikūrusi

⁷ H. Urbach, *Das geistige Amt der Zeitung der 10. Armee* – Vortrag, gehalten auf der Tagung der Evangelischen Feldgeistlichen in Wilna am 3. Juli 1917, *Zeitung der 10. Armee*, p. 7.

ir laikraščio „7 meno dienos“ redakcija, 1 pav.). Pastate buvo laikraščio redakcija ir kanceliarija, platinimo, pakavimo ir sandėliavimo patalpos. Erdvus kambarys antrajame aukšte buvo dailininkų studija; karo metų nuotraukoje užfiksuotas studijos vaizdas su laikraščiu dirbančiais pagrindiniais dailininkais, iš kairės į dešinę: Andreas Paulius Weberis, Fredas Hendriokas, Gerdas Paulis, piešiantys prie stalų kambaryje jų darbais nukabintomis sienomis (2 pav.). Vilniuje jie sukūrė daug spausdintos vizualinės produkcijos, kuri karo metu buvo griežtai cenzūruojama, ir šiame straipsnyje bus nagrinėjamas ne pats kontrolės vykdymo mechanizmas ir jo atvejai, o jos rezultatas – spausdinti vaizdai.

Propagandinės masinės informacijos priemonės abiejose Pirmajame pasauliniame kare kovojusiose pusėse naudojo vienodą vizualinę strategiją, kurią tyrinėtojai įvardija kaip poliarizavimo strategiją. Ji paremta ideologine manipuliacija: prieš pusę piešiama tamsiomis spalvomis, o savoji pusė – šviesiomis, įkvepiančiomis optimizmą, pasitikėjimą, užtikrintą pergalę. Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti, kaip buvo kuriami poliarizuotos strategijos vaizdai spaudos medijoje ir skirtinguose jos žanruose, karikatūroje ir iliustruotų žurnalų viršeliuose.

Vienintelė laikraščio „Zeitung der 10. Armee“ vizualinė dalis buvo karikatūra. Iki Pirmojo pasaulinio karo karikatūrų vieta buvo humoristiniuose žurnaluose, o šis karas visiškai pakeitė karikatūros vaidmenį. Ji tapo pagrindine, geidžiamiausia, iš antraeilio žanro iškopė į priekines pozicijas dailės rūšių hierarchijoje, ir tyrinėtojai Vakarų šalyse jau nemažai ją tyrinėjo⁸. Po vieną humoristinį piešinį pateikdavo kiekvienas „Zeitung der 10. Armee“ laikraščio numeris, ir piešinys visada puikavosi pirmuose laikraščio puslapiuose. Didžiausią dalį karikatūrų „Zeitung der 10. Armee“ piešė dailininkas Fredas Hendriokas⁹, Vilniuje sukūręs apie 500

⁸ K. Stolarow, Die Deutsche Karikatur im Ersten Weltkrieg, *Der Erste Weltkrieg und die Kunst. Von der Propaganda zum Widerstand*, sud. B. Küster, parodos kat., Oldenburg, 2008, p. 217; W. K. Huenig, *British and German Cartoon as Weapons in World War I. Invectives as Ideology of Political Cartoon, a Cognitive Linguistics Approach*, Frankfurt am Main–Berlin, Bern–Bruxelles–New York, Oxford–Wien, 2002.

⁹ Fredas Hendriokas (g. apie 1890 m. Hamburge, m. apie 1942 m. prie Minsko). Baigęs tapybos studijas, 1915–1918 m. Vilniuje dirbo dailininku laikraščio „Zeitung der 10. Armee“ redakcijoje. Po karo grįžęs į Hamburgą užsiėmė grafika, buvo įvairių dailininkų susivienijimų, tarp jų Ham-

piešinių. Jaunas taikomosios grafikos kūrėjas iš Hamburgo tapo vyriausiuoju laikraščio dailininku. Jo piešiniai buvo pagrindinė vaizdinė informacija apie naujausius karo įvykius, nes nuotraukų laikraštis nespausdino. Pagal Hendrioko karikatūras galima kone padieniui atsekti Pirmojo pasaulinio karo eigą: jis turėjo nuolat sekti militarinius, politinius įvykius; į jo dėmesio lauką pateko ne tik Vakarų ir Rytų frontai Europoje, bet visa pasaulinio karo veiksmų arena. Gavęs informaciją, Hendriokas turėjo iškart ją pateikti vizualiniu pavidalu; reikėjo gerų piešėjo įgūdžių ir fantazijos kiekvienam numeriui paruošti po naują piešinį su skaitytojui lengvai suvokiamais vaizdiniais. Hendrioko, kaip menininko, braižas pasižymėjo tvirtu linijiniu piešiniu,

secesine stilizacija, dekoratyviu juodų ir baltų dėmių ritmu. Karinė vadovybė iš visų redakcijoje dirbusių dailininkų jį vertino labiausiai, jis vienintelis išdirbo redakcijoje iki pat laikraščio leidybos pabaigos 1918 metais.

Karo metų karikatūra buvo pajungta propagandinėms reikmėms ir jos tikslas abiejose kovojusiose pusėse buvo išjuokti, pažeminti priešą. Tam pasitelkta plastinė raiška, deformuotos, groteskiškos formos, šaržuoti portretai, komiškos situacijos. Antantę karikatūroje „Keturių sąjunga“ Hendriokas pavaizdavo kaip nuplyšusią vienakoję keturgalvę klipatą, sutvarstytą kūnu, pasirėmusią ramentu (3 pav.). Keturios groteskiškos jos galvos dėvi Didžiosios Britanijos, Prancūzijos, Rusijos, Italijos

3. Fredas Hendriokas. *Keturių sąjunga*. „Zeitung der 10. Armee“, 1916 02 01

burgo *Sezessione* narys. Kūrė politinius, reklaminius plakatus, įmonių firminius ženklus, įpakavimus, 4-ajame dešimtmetyje užsiėmė sienine tapyba, tapė Hamburgo kavinių interjerams.

kariuomenių kepurės. Priešas piešiamas kaip silpnas, nugalėtas, galutinai suluošintas invalidas. Rytų fronto Rusijos vadas, generolas Pavelas von Rennenkampfas, pavaizduotas kaip plėšikas su gėrybėmis, prisigrobtoomis Rytų Prūsijoje. Grobikiškas rusų kariuomenės elgesys Prūsijos žemėse, kurias Rusijos kariuomenė užėmė karo pradžioje, o vėliau vokiečiai susigražino, buvo nuolatinė spaudos, viešosios opinijos tema. Vilnietišku ar lietuvišku realijų atspindžių Hendrioko karikatūrose nėra, jo dėmesio objektai ne vietiniai, o tarptautiniai. Piešinys „Jūroje viešpataujantis britų laivynas“ išjuokia garsųjį anglų laivyną kaip giltinę, apsivilkusią anglų kapitono uniforma, – tai aliuzija į vokiečių padarytas nenugalimosios flotilės netektis.

Karikatūrose naudojami šalis, jų vadovybę simbolizuojantys stereotipiniai veikėjai, ir Hendriokas sėmėsi idėjų iš ikonografinio karikatūrų aruodo, susiformavusio dar iki Pirmojo pasaulinio karo, pasitelkę populiarius vaizdinius stereotipus, šaržuojančius valstybių vyriausybes, politinius, karinius veikėjus: Džoną Bulį – kaip Didžiosios Britanijos, dėdulę Semą – kaip Jungtinių Amerikos valstijų personifikaciją, motušę Rusiją ir pan. Tačiau būtina pabrėžti, kad karikatūrose priešą visada įkūnijo karinė ar civilinė vadovybė, o ne paprasti kareiviai. Kaip teigia vokiečių Pirmojo pasaulinio karo žurnalistiką tyrinėjęs Robertas L. Nelsonas, kareivių laikraščiuose „nėra priešų kareivių juodinimo ar kritikos. Kad ir kaip būtų norėjusi vadovybė, kareiviai nebūtų priėmę žeminimo tų, kurie kovojo kitoje linijų pusėje, tų, kurių daugelis pateko į panašias sąlygas ir gyveno panašia ištvermės dvasia.“¹⁰ Šiuo aspektu Robertas L. Nelsonas kalba apie autocenzūrą – skaitytojų-kareivių auditorijos skonio ir pritarimo suformuotą „cenzūrą“, į kurią privalėjo reaguoti ir atsizvelgti kareiviškų laikraščių leidėjai¹¹.

„Zeitung der 10. Armee“ karikatūrose priešų vaizdinys negatyvus, o Vokietijos įvaizdis pozityvus, nėra atstumiančių veikėjų, pikto grotesko. Karikatūroje „Tėvynės pergalė“ Vokietijos finansų ministras Helfferichas ir reichsbanko prezidentas Havensteinas stebi išdidų pinigų maišų para-

¹⁰ R. L. Nelson, *German soldier newspapers of the First World War*, Cambridge, 2011, p. 36.

¹¹ Op. cit.

da, rodantį, kad karo finansavimas yra užtikrintas. Vokietijos sąjungininkės Austrijos-Vengrijos kariuomenės vadas Carlus Hötendorffas matuojasi Italijos žemėlapi tarsi aulinį batą, taigi užkariauti šią šalį jam bus nesunku. Karikatūroje „Sniego apsiaustai“ vokiečių kariai, apsilikę baltus žieminius apsiaustus, apgailėstauja, kad negali dalyvauti Užgavėnių karnavale, nes kaip tik turi šiai šventei tinkamą aprangą (4 pav.). Taigi žiemos šalčiai, praėityje sužlugdydavę Vakarų Europos kariuomenių žygius į Rusiją, dabar vokiečiams tik kelia juoką.

„Zeitung der 10. Armee“ laikraštyje spausdintos tik karikatūros, tačiau jo iliustruotame priede „Scheinwerfer“ publikuota daug vaizdinės medžiagos, nuotraukų su karo vadų, kariuomenės paradų, užimtų vietų, miestų, miestelių vaizdais, piešinių, paveikslų, skulptūrų reprodukcijų. Spausdinti vaizdai buvo cenzūruojami, tačiau reikia pasakyti, kad Vokietijoje nebuvo bendros cenzūros įstaigos: skirtinguose šalies regionuose, Vakarų bei Rytų frontuose veikė savarankiški spaudos cenzūros skyriai. Su kareiviškų laikraščių cenzūra ir kontrole Vokietijos karinė vadovybė gerokai pavėlavo: tik 1916 m. kovo 11 d. buvo įsteigta Karo lauko spaudos tarnyba (*Feldpressstelle*), kuri turėjo sustiprinti kareiviškos spaudos poveikį, tapti kareivių moralės sutvirtinimo priemone. Savarankiškos karinės spaudos tarnybos veikė atskiruose kariuomenės padaliniuose: Vilniaus laikraščiai pakluso Vyriausiojo Rytų vado

4. Fredas Hendriokas. *Sniego apsiaustai*. „Scheinwerfer. Zeitung der 10. Armee“, 1916, Užgavėnės

lauko spaudos tarnybai (*Oberbefehlshaber Ost Feldpressstelle*), rezidavusiai Vilniuje.

Spausdinta vizualinė ir tekstinė produkcija Pirmojo pasaulinio karo metais buvo kontroliuojama pagal bendras vokiečių generalinio štabo dar 1915 m. nustatytas taisykles, išdėstytas „Vokiečių spaudos cenzūros knygoje“ („Zensurbuch für die deutsche Presse“)¹², kurios vėliau buvo kartojamos, pildomos. Knyga, sudaryta dalykiniu abėcėliniu principu, apėmė ir tekstinius pranešimus, ir „vaizdus“ (*Bild*) – dailės kūrinius ir fotografijas, kuriuos privalėjo pateikti cenzoriams¹³. Cenzūra labiausiai kontroliavo ir draudė tai, kas galėjo pakenkti vokiečių karinei ir politinei kampanijai, kas galėjo suteikti žinių apie kariuomenės manevrus, išduoti planus, dislokaciją, karinių operacijų netektis ir pan. Fotografijos, dailės kūrinių atveju svarbiausias cenzūros reikalavimas draudė vaizduoti „perlenktus karo baisumus ir tokius vaizdinius, kuriuos priešas galėtų panaudoti žalingam mūsų karo veiksmų nušvietimui“¹⁴. Iliustruotas priedas „Scheinwerfer“ taip pat laikėsi šių draudimų, cenzūra kontroliavo, kad jokių karo žiaurumų, sužeidimų, mirties scenų, fotografuotų ar pieštų, iliustracijose neatsirastų. Anot vokiečių dailės istorikės Sabiene Autsch, „karo nuotraukose ir atvirukuose labiausiai erzina karo nebuvimas“¹⁵ – tai apgaulingai taikūs, ramūs vaizdai iš karo vietų, kuriose viešpatavo mirtis, badas, kančios. Tą patį galima pasakyti ir apie „Scheinwerfer“ vizualinę medžiagą: karas atrodo patraukliai, neigiamai rodomi tik Rusijos kariuomenės padaryti karo nuostoliai, sugriovimai, tik nesmarkiai sužeisti kareiviai.

„Scheinwerfer“ viršeliuose ypač daug poliarizavimo strategijos paviduoto „savogo“ herojaus išaukštinimo vaizdų, nors reikia pasakyti, kad išankstinių schemų, iš Vokietijos atsiųstų gatavų stereotipinių vaizdų nebuvo, tie vaizdiniai buvo kuriami vietoje, improvizuojant, pasitelkiant

¹² *Zensurbuch für die deutsche Presse*, hrsg. von der Oberzensurstelle des Kriegspresseamts im März 1917, Berlin.

¹³ Kalbant apie nuotraukas, cenzūrai reikėjo pateikti tris tos pačios fotografijos egzempliorius, o kalbant apie vaizduojamosios dailės kūrinius – originalus ar jų kopijas, ten pat, p. 15.

¹⁴ Ch. Brocks, *Die bunte Welt des Krieges. Bildpostkarten aus dem Ersten Weltkrieg*, Essen, 2008, p. 30.

¹⁵ S. Autsch, *Der Krieg als Reise: Der Erste Weltkrieg - Innenansichten*. Siegen, p. 71.

Rytų fronte esančias menines pajėgas ir jų patirtį. Vienas jų autorių buvo Andreas Paulis Weberis¹⁶, dailininkas, vėliau išgarsėjęs Vokietijoje, atvyko į Vilnių 1916 m. liepą, būdamas dvidešimt trejų metų. Neseniai baigęs Erfurto taikomosios dailės mokyklą ir meninės patirties beveik neturėjęs. Weberis Vilniuje sukūrė daugiau kaip 200 piešinių, viršelių kompozicijų, kareiviškų šaržų, karikatūrų. Savo, kaip „Scheinwerfer“ dailininko, karjerą jis pradėjo nuo anglimi, tušu pieštų autoportretų su muzikiniais instrumentais – liutnia („Daina liutniai“), smuiku („Manoji Tiuringija, iš kurios esu kilęs, tu mano daina, tave sveikina mano giesmė“, skirtas Tiuringijai, 5 pav.). Emocionalus muzikuojančio kareivio motyvas, jo nuoširdumas patiko iliustruoto priedo skaitytojams kareiviams, ir Weberis buvo pakviestas tapti „Zeitung der 10. Armee“ dailininku. „Scheinwerfer“ žurnalo viršeliams jis piešė kompozicijas, kurių pagrindinis veikėjas yra jaunas herojus: Vokietijos vėliavą nešantis paauglys, lydimas heraldinio

5. Andreas Paulis Weberis. *Manoji Tiuringija, iš kurios esu kilęs, tu mano daina, tave sveikina mano giesmė.*

„Scheinwerfer. Zeitung der 10. Armee“, 1916 11 19

¹⁶ Weber Paul Andreas (g. 1893 m. Arnštate, m. 1980 m. Šretstakene prie Melno, Šlėzvingo-Holštėino žemėje). Tarpukariu kūrė taikomąją grafiką, iliustravo knygas, kūrė piešinius, lito-grafijas, karikatūras nacionalsocializmo, politikos temomis. 1931–1936 m. kartu su Ernstu Nickischu leido antifašistinį žurnalą „Widerstand. Zeitschrift für nationalrevolutionäre Politik“, už karikatūras 1937 m. buvo įkalintas. 1944–1945 m. tarnavo vermachto karo tarnyboje. Išgarsėjo 1954–1967 m. kaip žurnalo „Simplicissimus“ dailininkas, spausdinęs aktualių įvykių karikatūras. 1959 m. įsteigė savo leidyklą, joje kasmet leido „Kritinį kalendorių“ su grafikos kūriniais, lydimais teksto. 1971 m. apdovanotas Vokietijos Didžiuoju nuopelnų kryžiumi.

6. Andreas Paulis Weberis. *Žeme, sugėrusi mano brolio kraują, liksi vokiečių*. „Scheinwerfer. Zeitung der 10. Armee“, 1916 10 26

erelio, Trečiosioms karo metinėms skirtoje kompozicijoje; vaikas, iškėlęs ietį virš žemės, piešinyje grėsmingu pavadinimu „Žeme, sugėrusi mano brolio kraują, liksi vokiečių“ (6 pav.). Pastarasis viršelis buvo ypač populiarus, pagal jo piešinį spausdinti atvirukai ir plakatai. „Patriotinis vaizdas, sustiprintas vagneriško teksto apačioje, atliepė to meto nuotaikas ir buvo sutiktas itin palankiai“¹⁷. Weberis kūrė alegorines, pastatymines kompozicijas, kurioms taikė tą pačią schemą: karių figūras vaizdavo ekspresyviai, dinamišku judesiu, stipriu rakursu iš apačios, siekdamas herojiškumo, vagneriškos patetikos. Jo sukurti viršelių herojai pasižymi autoportretiniais bruožais ir remiasi klasiikinės dailės principais, tačiau Weberio vaizdus išskiria maskulinizmo, jėgos demonstravimo nebuvimas, nebūdingas karo metų herojaus portretui.

Kitokius kario įvaizdžio kūrimo principus panaudojo 1917 m. gegužę „Scheinwerfer“ dailininką Weberį pakeitęs Karlas Schmollis von Eisenswerthas¹⁸. Kitaip nei Weberis, jis atvyko į Vilnių jau pripažintas meistras, Štutgarto aukštosios technikos mokyklos profesorius. Žymiausias ikikarinis Schmollio von Eisenswertho kūrinys – secesijos stiliaus paveikslų ciklas

¹⁷ H. Schumacher, K. J. Dorsch, *A. Paul Weber: Leben und Werk in Texten und Bildern* [prieiga per internetą http://www.weber-museum.de/bio_dor_schu/bio_dorsch_schu_01.html]

¹⁸ Schmoll von Eisenswerth (g. 1879 m. Vienoje, m. 1948 m. Bad Gasteine, Austrija) 1899–1901 m. studijavo Miuncheno dailės akademijoje, tapė freskas Dachau, Burghauzene, Darmštate. 1906 m. dėstė grafiką ir piešimą Hermanno Obristo ir Wilhelmo Diebschitzo mokykloje Miunchene. Nuo 1907 m. Štutgarto aukštosios techninės mokyklos profesorius, dėstė piešimą ir dekoratyvinę tapybą. Kūrė grafiką, stiklo dirbinius, vitražus, mozaikas, sieninę tapybą.

7. Karlas Schmollis von Eisenswerthas. *Hagenas ir Volfas sargyboje*. „Scheinwerfer. Zeitung der 10. Armee“, 1918 01 01

8. Karlas Schmollis von Eisenswerthas. *Šlove ir pergale tiems, kurie trokšta laisvės ir kovos nebijo*. „Scheinwerfer. Zeitung der 10. Armee“, 1918 01 26

„Nibelungų giesmė“, skirtas Wormso miesto salei „Cornelianum“, nuta-
pytas 1913–1914 metais. Iki mūsų dienų ciklas neišliko, tačiau jis laikomas
viena išpūdingiausių Nibelungų epo, klasikinio literatūros kūrinio, iliustracijų
vokiečių dailėje. Šio ciklo kompozicijas Pirmojo pasaulinio karo metais
Schmollis von Eisenswerthas pritaikė grafiniams „Scheinwerfer“ viršeliams
(„Zigfrydas sutramdo mešką“, „Hagenas ir Volfas sargyboje“, 7 pav.).
Mitologinis pasakojimas apie drakonų nugalėtoją Zigfrydą bur-
gundų rūmuose, jo nužudymą ir jo žmonos Brunhildos kerštą buvo aktua-
lizuotas ir paverstas ideologiniu ginklu – prieš karą sukurti ir kitą prasmę
turėję epo paveikslai pradėjo tarnauti naujesiems tikslams. Monumen-

talūs vaizdai leido kareiviams susitapatinti su kilniais didvyriais, pasijusti Nibelungų žygdarbių tęsėjais. „Scheinwerfer“ viršelių piešiniuose Schmollis von Eisenswerthas išplėtojo panašius meninius vaizdinius: vokiečių kareivius vaizdavo kaip senovinius galiūnus, jų didybei išryškinti pasitelkdamas žemą žvilgsnio rakursą, monumentalią raišką. Vyžotas vokiečių karys veržiasi į priekį, lydimas erelių, skydu atlaikydamas į jį krentančias strėles: tai aliuzija į Vokietijos kovą su priešais piešinyje „Šlovė ir pergalė tiems, kurie trokšta laisvės ir kovos nebijo“ (8 pav.), senovinis karys kerta drakoną su daugybe galvų viršelio kompozicijoje „Daug priešų, daug šlovės“. Bėgimą nuo baisios fronto realybės į mitologinių fantazijų pasaulį kareivių laikraščiuose tyrinėtojas R. L. Nelsonas aiškina prieškarinės kaizerio Vilhelmo epochos mentalitetu: „Šių fantastinių elementų kalba ir vaizduotė nurodo į galingą ir stebėtinai patvarią Vilhelmo epochos ikonografiją, jos stiprias romantines aliuzijas į viduramžišką pastoralinę Vokietiją, pilną vyriškų riterių, tyrų mergelių, aiškių gėrio ir blogio vertybių“¹⁹.

Kitaip nei Schmollis von Eisenswerthas, dailininkas Gerdas Paulis, dirbęs Vilniuje 1917–1918 m. ir piešęs „Scheinwerfer“ viršelius, pasitelkė ne alegorinį, archaizuotą, o šiuolaikinio vokiečių kareivio įvaizdį. Trečiųjų karo metinių paminėjimo proga Paulis nupiešė kompoziciją, vaizduojančią karį su garsiuoju 1916 m. gaminti pradėtu Vokietijos kariuomenės šalmu, uniforma, ginkluote ir Vokietijos vėliava (9 pav.). Ikonografiniai komponentai tie patys, kaip ir analogiškoje Weberio kompozicijoje (karys, vėliava, erelis), tas pats dinamikos ir romantizmo siekis, tik kitos išraiškos priemonės, realistiško, tikroviško įspūdžio siekiai. Tiesa, Paulio kareivis, nors jo ginkluotė agresyvi, žvelgia įdėmiu, liūdnuoku žvilgsniu – tas žvilgsnis „sušildo“ herojų, padaro jį žmogišką, artimą jo bendražygiams. Siekdamas dokumentiškumo, autentiško įtikinamumo Paulis neretai piešdavo panaudodamas nuotraukų medžiagą, pavyzdžiui, surežisuotoje mizanscenoje su karių grupe „Prie priešo linijos“ kūrė žiūrovo „dalyvavimo“ iliuziją, tarsi jis, su kariais pasislėpęs medžių guote, stebėtų fronto liniją, laukų peizažą. Šiuolaikinio kareivio įvaizdį Paulis pasitelkė ir simbolinio turinio kompozicijose, pavyzdžiui, „Kareivio Kalėdų vakaras“,

¹⁹ R. L. Nelson, *German soldier newspapers of the First World War*, Cambridge, 2011, p. 45.

kur ginkluotas karys naktį keliauja apsnigtu mišku, ant kuprinės nešdamas Kalėdų kūdikį su žvaigžde. Tai adresatui gerai suvokiamas ir jam taikomas jėgos ir sentimentalumo derinys. Paulio piešiniuose pasitelktas uniformuoto kario vaizdinys, per jį kuriamas tipiškas eilinio paveikslas.

Karių įvaizdžius dailininkai stengėsi kurti kaip artimus, savus kareiviškai bendruomenei, kaip patikimos kareivių bendrijos narius. „Skirtingai nuo tradicinių laikraščių auditorijos įvairovės, kareivių laikraščių auditorija buvo vyrai, visi kareiviai, su griežtai apribota veiksmų laisve, beveik visi gyveno okupuotose teritorijose, dauguma ilgėjosi savo motinų, žmonių, merginų, nemažai (gal daugelis) turėjo ar norėjo turėti santykių su vietinėmis okupuoto

krašto moterimis, lankėsi viešnamiuose. Visi buvo išmokyti žudyti ir daugelis buvo žudikai, tačiau absoliuti dauguma labiausiai troško, kad karas baigtųsi, būtų galima grįžti namo, ir iš esmės visi ieškojo savo pateisinimo ir eskapizmo mišinio. Šiuos elementus – pasiteisinimą bei eskapizmą – ir turėjo suteikti kareivių laikraščiai, tam jie ir buvo skirti.“²⁰ Remdamasis tekstų analize, Robertas L. Nelsonas teigia, kad vokiečių kariuomenės okupaciją ir agresyvią elgseną ideologiškai legitimavo kaip nacionalinę, patriotinę misiją, tačiau patiems kareiviams kur kas svarbesnė motyvacija ir „pateisinimas“ buvo vyriškos kareivių tarpusavio draugystės (vok. *Kame-*

9. Gerdas Paulis. *Po trejų metų*. „Scheinwerfer. Zeitung der 10. Armee“, 1917 12 28

²⁰ Op. cit., p. 4.

raden) idėja²¹. Draugiškumas, lojalumas, garbingumas buvo vertinami ir suvokiami kaip vokiečių kario savybės, tokia tapatybė buvo svarbi patiems kareiviams, ją atspindėjo ir laikraščių žodinis bei vaizdinis turinys. Tokios tapatybės apraiškos dažnos „Scheinwerfer“ viršelių iliustracijose, jose kuriamas draugiško, nuoširdaus kario vaizdinys, adresuojamas pirmiausia kareiviškai bendražygių auditorijai. Cenzūruotą propagandinį kario įvaizdį modifikavo eilinių kareivių poreikiai ir identiteto samprata, vertybės, sufokusuotos į vyriškos kareivių draugystės idealus.

Pirmojo pasaulinio karo metais vaizdai tapo ideologiniu ginklu, angažuotu kovojančios pusės pozicijoms ginti, tad vaizdų kontrolės vykdymą prisiėmė ne tik cenzūra, bet ir patys kūrėjai – dailininkai kareiviai. Propaganda buvo pagrindinis karo metais leistų laikraščių, žurnalų tikslas, svarbiausia dailininkų naudota priemonė buvo savo–priešo poliarizacijos strategija, naudota ir „Zeitung der 10. Armee“ karikatūrose. Žurnalo „Scheinwerfer“ viršeliuose kurdami teigiamo „savojo“ kareivio herojaus paveikslą, Vilniuje dirbę vokiečių dailininkai pasitelkė įvairius raiškos būdus: nuo archaizuotų mitologinių įvaizdžių iki autoportretinių jaunų herojų ir „tikroviškų“ uniformuotų karių atvaizdų.

Kaip susiklostė Vilniuje Pirmojo pasaulinio karo metais „Zeitung der 10. Armee“ dirbusių dailininkų likimai ir koks buvo jų santykis su tarpukario nacistine Vokietija? Karikatūristas Fredas Hendriokas po karo gyveno Hamburge, kūrė taikomąją grafiką, prekių reklamas, firminus ženklius, o Antrojo pasaulinio karo metais vėl paimtas į vokiečių kariuomenę žuvo kažkur tarp Minsko ir Vilniaus. Tarpukaryje Andreas Paulis Weberis kūrė antinacistines karikatūras, už jas buvo nuteistas ir kalėjo, po Antrojo pasaulinio karo išgarsėjo kaip vienas žymiausių Vakarų Vokietijos karikatūristų. Karlas Schmollis von Eisenswerthas sugrįžo dėstyti į Štutgartą, naciams atėjus į valdžią pasitraukė iš viešojo gyvenimo, kūrė peizažus, natiurmortus užsidaręs savo Ostenbergo dvare Austrijoje. Gerdas Paulis dingo, nepalikęs apie save jokių žinių, turbūt žuvo pačioje Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje.

²¹ Op. cit., p. 9.

L a i m a L a u č k a i t ė

Control of the Image in Vilnius' Print Media during World War I: *Zeitung der 10. Armee*

Summary

During the war images in mass media serve as a means of ideology and propaganda, a weapon used to fight for one or another of involved sides. Hence the image cannot evade control, exercised not only by censorship, but also by producers themselves. This article is a case study of a newspaper *Zeitung der 10. Armee* and its illustrated supplement *Scheinwerfer* published by German troops that resided in Vilnius during WWI. The article's main focus is on the illustrative work by the paper's contributors, fine artists Fred Hendriok, Andreas Paul Weber, Karl Schmoll von Eisenswerth, and Gerd Paul. The aim here is to analyse what images were preferred and what genres were dominant under extreme conditions of war. Propaganda images that circulated in print media during WWI were neither pre-produced nor received from the „centre“, rather being made „on-site“, in Vilnius; therefore the producing strategies make the core of the analysis in this article.